

УДК 343.915

Назимко Єгор Сергійович,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Донецький юридичний інститут МВС України)

Лосич Сергій Васильович,
кандидат юридичних наук
(Донецький юридичний інститут МВС України)

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ МОДЕЛЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті визначено функціонально-цільові риси, притаманні міжнародним системам правосуддя по відношенню до неповнолітніх, при цьому враховано досвід англосовітських, європейських, латиноамериканських, скандинавських країн. Підтримується ідея впровадження різноманітних альтернативних заходів, які мінімізують, а подекуди й цілком заперечують відповідну каральну доцільність «класичних» видів покарань. Наголошується, що система правосуддя у справах неповнолітніх вимагає специфічної, компромісної та гнучкої системи права, що могла б актуалізувати цілу низку видів реагувань на правопорушення з боку неповнолітніх, які б спиралися на надання допомоги та освіти.

Ключові слова: регіональні (міжнародні) системи правосуддя, філософсько-правові протиріччя, системи ювенального правосуддя (соціально-правова, кримінально-правова і змішана), принцип «захисту суспільства», альтернативні заходи.

Цільовим загальноприйнятим орієнтиром або призначенням сучасної філософії та системи покарання неповнолітніх визнається, як це впливає із відповідних джерел міжнародного права, скоріша та найповніша соціальна реінтеграція (реабілітація) неповнолітніх, ефективне попередження рецидивних злочинних проявів у їхній подальшій поведінці, а також найкраще забезпечення їхніх основних інтересів та прав [4]. Дана нормативно-правова та соціально-правова філософія передбачає активне і водночас виважене застосування, з одного боку, у мінімальних обсягах суто каральних санкцій, а з іншого – альтернативних, цілком некаральних заходів впливу.

Джанет Ейнсворт (Janet E. Ainsworth) підкреслює дві базові історико-філософські складові, які формували сучасні підходи (зокрема міжнародні) до покарання неповнолітніх: «В історичному ракурсі системи судів у справах неповнолітніх спиралися на наступні два фундаментальних переконання щодо молодих людей, які порушували закон. Першим переконанням було те, що для віку молодих людей притаманна як розумова, так і моральна нерозвиненість, тому не слід покладати на них всю відповідальність за вчинені ними правопорушення. Друге переконання походило з того, що молоді правопорушники є частково схильними до покірності, і тому є піддатливими до дії моральної та соціальної реабілітації. Таким чином, завданням суду у справах неповнолітніх було завершення процесу

соціальної реабілітації неповнолітнього правопорушника і попередження рецидиву його злочинної поведінки в майбутньому» [8].

Міжнародне співтовариство закликає докладати всіх можливих зусиль задля практичної реалізації положень цієї нормативно-правової та соціально-правової філософії на національному і міжнародному рівні, яка протягом останніх десятиліть набула статусу норм відповідної галузі міжнародного права.

Так, у п. 2 Заключної декларації Всесвітнього конгресу з питань правосуддя по відношенню до неповнолітніх, який проходив у Женеві (Швейцарія) 30 січня 2015 р., говориться: «Учасники Всесвітнього конгресу визнали, що головним викликом є ефективне практичне впровадження існуючих міжнародних норм та стандартів у сфері управління правосуддям по відношенню до неповнолітніх на національному рівні, включаючи мобілізацію адекватних ресурсів та створення нових можливостей. Всі учасники рівною мірою визнали важливість забезпечення повноцінної політики у сфері правосуддя по відношенню до неповнолітніх, яка була б здатна попереджувати злочинність серед неповнолітніх та відповідним чином реагувати на неї, забезпечуючи поряд з цим захист дітей, які знаходяться у конфлікті із законом, дітей-жертв та дітей-свідків, та яка б носила недискримінаційний характер, а також урахувала б забезпечення вищих інтересів дітей та поважала б право дитини на життя, виживання та розвиток, а також його або її гідність» [14].

Однак разом із цим норми міжнародного права визнають існування певної та очевидної складності, притаманної цій нормативно-правовій та соціально-правовій філософії. Ця складність полягає в наявності певних протиріч між класичними юридичними цілями та результатами застосування покарання за вчинення того чи іншого позазаконного діяння.

Міжнародні стандарти застосування покарання до неповнолітніх не можуть остаточно поставити «найвищі інтереси» неповнолітнього правопорушника вище інтересів суспільства («інтереси справедливості»). Інтереси, права, життєві потреби неповнолітнього, тяжкість учиненого злочину та інтереси суспільства є взаємопов'язаними складовими, які зумовлюють винесення того чи іншого вироку неповнолітньому правопорушникові. Англійський правник Ніл Хейзел визначає принцип «захисту суспільства» як один з наріжних каменів певних (регіональних та національних) систем правосуддя по відношенню до неповнолітнього: «Одним із ключових принципів (*правосуддя по відношенню до неповнолітніх*. — *Є. Н., С. Л.*) у країнах, чії відповідні моделі правосуддя асоціюються із «контролем за злочинністю» та «неокорекційними» моделями, є захист суспільства. Це призводить до посилення застосування ув'язнення до молодих людей, коли вважається можливим довести, що такі молоді люди спричиняють ризик для громадськості. Реформи в Канаді 2003 р. підтвердили першочерговість принципу захисту суспільства. Так само цей принцип було запроваджено до системи ювенального правосуддя Західної Австралії в якості першочергового принципу у 1994 році» [11].

Американські вчені-правники Теодор Фаллон та Доун Доусон підтверджують актуальність проблеми захисту суспільства в межах систем та філософії покарання неповнолітніх: «Із самого початку заклади та працівники системи правосуддя по відношенню до неповнолітніх були залежні від двох протилежних сил: потреби суспільства бути захищеним від тих, хто не може жити за законом, та потреби надавати допомогу дітям, які виростають, не дотримуючись мінімальних умов, створених суспільством. Ці дві сили створили комплекс стримувань і противаг разом із конфліктами та невдачами, що іноді призводило до дій, які виявлялися неефективними у допомозі молодим людям, їхнім сім'ям та громаді» [13].

Однак ми, у свою чергу, маємо зазначити, що сам факт закріплення та кодифікації у визнаних джерелах міжнародного права заборони на застосування до неповнолітніх

правопорушників певних найсуворіших видів покарань (смертної кари, довічного ув'язнення без можливості звільнення, тілесних покарань) свідчить про наявність певного, якщо не остаточного, то, безумовно, етапного вирішення філософсько-правових протиріч.

Міжнародний документ-доповідь «Схеми винесення вироків неповнолітнім» («Juvenile Sentencing Schemes») зазначає: «Заборона використання цього заходу (*смертної кари по відношенню до неповнолітніх*. — *Є. Н., С. Л.*) стала загальноприйнятою, вона є нормою, універсально визнаною в міжнародному співтоваристві. Ця заборона є нормою *ius cogens*, якою жодна країна не має права нехтувати. Лише деякі національні закони і тепер дозволяють застосування смертної кари за злочини, учинені неповнолітніми. Серед таких країн можна назвати Іран, Саудівську Аравію, Судан, Тонга, Об'єднані Арабські Емірати та, можливо, Індійський автономний округ Джамма і Кашмір (Індія)» [9].

Таким чином, правова практика протягом всього ХХ та початку ХХІ століть поступово, спочатку, як відомо, у межах джерел національного, а згодом і міжнародного права, формувала соціально-обумовлений, системно-стандартизований нормативно-правовий підхід до розгляду цілої низки питань, пов'язаних із правовим реагуванням на правопорушення (злочини), які вчиняються неповнолітніми.

Зміст сучасних міжнародних стандартів покарання неповнолітніх відтворює існування у світовій правничій теорії та практиці поводження із неповнолітніми правопорушниками трьох загальних моделей. Першу з таких моделей можна умовно назвати *соціально-правовою моделлю*, або «моделлю, яка базується на забезпеченні благополуччя неповнолітніх правопорушників» («welfare model»), другу — *кримінально-судовою* («justice model»), третю — *змішаною* («hybrid model»).

Ніл Хейзел наводить характерні риси перших двох моделей, відповідно до визначень Алдера (С. Alder) та Вандерзітца (J. Wundersitz): «Модель, яка базується на забезпеченні благополуччя, асоціюється із патерналістською та протекціоністською політикою, у межах якої певне поводження, а не покарання, є основною метою. Виходячи з цього, діти через їхню незрілість не можуть вважатися суб'єктами, які здатні раціонально мислити та самостійно визначатися, вони скоріш підпорядковуються оточенню, у якому проживають, та є його продуктом. Тому будь-яке злочинне діяння з їхнього боку може бути похідним від елементів розладу в такому оточенні. Завданням системи юстиції, таким чином, є встановлення, розгляд та усунення основних соціальних причин, які спричинили вчинення правопорушення, а не призначення покарання за саме правопорушення» [11]. «Кримінально-правова модель передбачає, що всі індивідууми є мислячими суб'єктами, які несуть повну відповідальність за свої вчинки і, таким чином, мають нести відповідальність перед законом. У межах цієї моделі завданням системи юстиції є оцінка ступеня вини правопорушника та розумне призначення покарання відповідно до тяжкості правопорушення» [11].

У документі під назвою «Огляд ефективної діяльності правосуддя по відношенню до неповнолітніх. Доповідь для міністра юстиції у справах неповнолітніх» визначаються певні характерні та відмінні функціонально-цільові риси, притаманні різним регіональним (міжнародним) системам правосуддя по відношенню до неповнолітніх: «Існують значні відмінності між різними міжнародними системами ювенального правосуддя. У більшості англomовних країн діє відповідна модель правосуддя, яка зосереджується саме на відповідальності молодих людей за їхні вчинки та застосуванні до них каральних заходів через здійснення відповідного судочинства (*кримінально-правова модель*. — *Є. Н., С. Л.*). Низка інших країн, переважно європейських, демонструє тенденцію до більшого застосування такої моделі правосуддя, яка орієнтується на забезпечення благополуччя неповнолітніх та характеризується неофіційним характером відповідного судочинства та відпові-

дних втручань (*соціально-правова модель*. — *Є. Н., С. Л.*), які мають на меті забезпечення найвищих інтересів молоді людини. Однак спостерігається також зростаюча тенденція до створення та функціонування *змішаних систем ювенального правосуддя* (*курсив наш.* — *Є. Н., С. Л.*), які б включали в себе, рівною мірою, і елементи офіційної юстиції, і елементи моделей, орієнтованих на забезпечення благополуччя» [12].

Марк Ліпсей (Mark W. Lipsey), Джеймс Хауелл (James C. Howell), Маріон Келлі (Marion R. Kelly), Габріель Чапмен (Gabrielle Chapman) та Дарін Карвер (Darin Carver) визначають історичний перехід ювенального пенального законодавства певних американських штатів від «реабілітаційної моделі» (інша назва – «моделі, орієнтованої на забезпечення благополуччя») до моделі, яка зосереджується на мірі відповідальності неповнолітнього правопорушника та правопорушенні, яке він вчинив. Протягом майже всього двадцятого століття політика щодо винесення вироків у штатах була, насамперед, орієнтованою на потреби правопорушника та являла собою реабілітаційну модель, яка зосереджувалася на індивідуалізації винесення вироків. З початку 1960-х років рівень злочинності в країні різко підвищився. У той же самий час оцінки заходів із реабілітації стали вважатися такими, використання яких «є безрезультатним»; ці твердження кидали тінь на терапевтичні заходи, які використовувалися у кримінальній юстиції, а також політиці та практиці правосуддя по відношенню до неповнолітніх. У світлі такої трансформації федеральний уряд та багато штатів здійснили поворот до підходів із винесення вироків, орієнтованих на факт правопорушення, та вдалися до використання заходів, які більшою мірою передбачали застосування покарання. Думка про те, що поведження, яке зосереджується саме на реабілітації, є неефективним, міцно трималася протягом 1970-х та 1980-х років, до того часу, коли вчені використали більш прогресивні аналітичні засоби для детальнішого розгляду питання. Отримані результати довели, що програми з реабілітації, у разі їхнього ефективного застосування, можуть суттєво скоротити рівень рецидивних проявів [10].

Результатом наявності двох, у певній мірі, протилежних систем та підходів до поведження із неповнолітніми правопорушниками стало вироблення змішаної «карально-реабілітаційної нормативної моделі»: «Тому не видається дивним, що, відкидаючи суто каральну модель правосуддя по відношенню до неповнолітніх, виникла протилежна їй модель, яка спиралася на положенні про поєднання покарання та реабілітації в якості основоположних принципів (Butts and Mears, 2001; Mears, 2002)» [10].

Емпіричні дослідження, які проводилися в Австралії, США, Новій Зеландії та Європі, ясно вказують на те, що такі традиційні каральні та «жорсткі» методи зменшення рівня злочинності серед неповнолітніх, як ув'язнення неповнолітніх, надто суворе законодавство про взяття на поруки, розгляд справ неповнолітніх у судах для дорослих, «заходи із прямого залякування» тощо є неефективним. Традиційні каральні або «жорсткі» підходи виявляються неефективними через те, що вони призводять до дії ефекту стигматизації й таврування молодих правопорушників, посилення протизаконної поведінки правопорушників, яка стає результатом колективного (*зокрема із дорослими правопорушниками.* — *Є. Н., С. Л.*) перебування у режимі «ув'язнення», браку соціально орієнтованих заходів впливу та неспроможності зрозуміти основоположні фактори, які обумовили протизаконну поведінку. Ці заходи не лише демонструють свою неефективність у справі скорочення рецидивних проявів у поведінці молодих людей, вони також виявляються одними з найдорожчих заходів із вирішення справ, пов'язаних зі злочинністю серед неповнолітніх через високі термінові витрати та наступні тривалі довготермінові витрати на систему правосуддя для неповнолітніх, які обумовлюються тривалими в часі контактами із системою кримінальної юстиції. Ефективні програми ювенального правосуддя зосереджуються на розгляді основоположних чинників, які спричиняють протиправну поведінку неповнолітніх. Ці програми в цілому підкреслюють потребу у відверненні молодих людей від системи ювенальної юстиції. Ефективні дії, які застосовуються у відповідь на

молодіжну злочинність, часто включають програми, які залучають сім'ю, школу або терапевтичні заходи і служби, пов'язані із залученням місцевих громад [12].

Наприклад, Канада є гарним прикладом ефективного застосування правосуддя для неповнолітніх. Норми її законодавства було успішно застосовано для *скорочення кількості ув'язнених молодих людей, завдяки розумінню того, що застосування програм, які передбачають участь місцевих громад, є більш ефективним, ніж ув'язнення молодих правопорушників (курсів наш. — Є. Н., С. Л.)*» [12]. Не менш успішним видається, на думку авторів цього ж документа, і аналогічний досвід цілої низки скандинавських країн (Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції та Фінляндії): «Системи правосуддя скандинавських країн по відношенню до неповнолітніх базуються на забезпеченні благополуччя неповнолітніх, демонструючи високу ефективність у багатьох напрямках та характеризуючись дуже низькими рівнем застосування до неповнолітніх такого заходу, як тюремне ув'язнення. Країни Скандинавії зосереджують свою увагу на діях із попередження злочинності серед молоді через багатосторонню взаємодію в межах громад між різними органами влади і службами на місцевому рівні. Третинні заходи у відповідь зосереджуються на відверненні *(мається на увазі відвернення від використання тюремного ув'язнення по відношенню до неповнолітніх правопорушників. — Є. Н., С. Л.)* та поєднанні судового провадження із заходами з терапії *(мається на увазі психологічна, моральна та виховна терапія. — Є. Н., С. Л.)*» [12].

Види та сама природа різноманітних альтернативних заходів, які так чи інакше прийнято вважати найбільш адекватними та бажаними заходами реагування на правопорушення з боку неповнолітніх, на нашу думку, мінімізують, розмивають та подекуди цілком заперечують, у свою чергу, відповідну каральну доцільність «класичних» видів покарань.

Правова філософія та практика судового вирішення справ, у яких неповнолітні фігурують в якості порушників усталених та передбачених законом норм поведінки в соціальному суспільстві, спирається таким чином на бажаний або очікуваний соціально-профілактичний, виховний, попереджувальний, освітній та інші подібні ефекти або результати від дії таких видів альтернативних некаральних (некримінальних) заходів, як адекватні заборони або обмеження на ті чи інші дії неповнолітнього правопорушника, профілактичні заходи, виховні заходи, заходи соціального (громадського) впливу, освітні заходи, попередження, вибачення, морально-психологічна реабілітація, компенсація, нагляд, лікування, праця на благо громадськості, пробація, багатостороння соціальна реінтеграція тощо.

Наприклад, заходи, які передбачають виконання неповнолітнім правопорушником праці на благо громадськості, здійснюють водночас виховний, соціально-дисциплінарний, наглядовий та морально-профілактичний ефекти. Вибачення та компенсація сприяють перевихованню та освіті неповнолітнього правопорушника, завдяки яким він починає розуміти та усвідомлювати принцип недоторканності особистості, прав та свобод інших людей, а також неминучості юридичних наслідків порушення цього принципу. Дотримання заборон на певні дії виховують у неповнолітнього розуміння необхідності дотримуватися певних приписів та правил поведінки. Отже, неповнолітній правопорушник при застосуванні до нього того чи іншого подібного заходу відбуває не стільки покарання, скільки виховується, набуває навичок позитивної та відповідальної громадянської та законослухняної поведінки.

Передбачені міжнародним законодавством заходи, які застосовуються по відношенню до неповнолітніх за вчинення ними тих чи інших позазаконних діянь, відповідають (або принаймні мають відповідати), впливаючи із вищезазначеної нами фізичної, психоемоційної та соціальної вразливості неповнолітнього, такій життєво важливій і для самого неповнолітнього правопорушника, і для всього суспільства вимозі, як здатність неповноліт-

нього перебувати під дією того чи іншого, призначеного (винесеного, наприклад, у якості вироку) йому заходу (або виконувати певні вимоги, які можуть впливати із такого заходу).

Так, Каролін Гамільтон посилається з цього приводу на відповідний нормативно-правовий досвід деяких латиноамериканських країн: «Бразильський закон про дітей та підлітків, прийнятий у 1990 році, містить широкий спектр потенційних варіантів заходів впливу на дітей і підлітків. До підлітків (осіб у віці від 12 до 18 років) можуть бути застосовані «соціально-освітні заходи» (включаючи попередження, відшкодування шкоди, громадські роботи, нагляд і затримання). Згідно із ч. 1 ст. 112 *заходи повинні застосовуватися «з належним урахуванням здатності [неповнолітнього] їх виконувати (курсив наш. — Є. Н., С. Л.), обставин і ступеня тяжкості порушення»* [1].

До альтернативних заходів некарального характеру, при застосуванні яких необхідно враховувати здатність неповнолітнього перебувати під їхньою дією (або виконувати їх), можна, на нашу думку, відповідно до положення ст. 53 Типового закону про правосуддя по відношенню до неповнолітніх, віднести: відвідання консультацій, постанову про суспільно корисні роботи, позбавлення певних прав, заборона на певні дії, тимчасове поміщення до прийомної сім'ї, розпорядження суду про визначення місця проживання.

Такі заходи, наприклад, як «відвідання консультацій», «тимчасове поміщення до прийомної сім'ї», «розпорядження суду про визначення місця проживання» повинні враховувати різноманітні життєві обставини, потреби та інтереси неповнолітнього, включаючи його фактичне місце проживання, отримання неповнолітнім освіти, а також права його батьків та родичів тощо. «Постанова про суспільно корисні роботи» повинна враховувати не лише відповідність таких робіт стану здоров'я неповнолітнього, а й передбачену міжнародним правом сувору заборону на використання примусової праці, а також праці дітей і неповнолітніх взагалі. Застосування «заборони на певні дії» та «позбавлення певних прав» повинні чітко відповідати положенням Конвенції про права дитини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, захищаючи дитячі основоположні права та гідність, притаманні будь-якій людині.

Альтернативні некаральні заходи правового реагування на правопорушення з боку неповнолітніх мають бути спрямовані на якнайшвидшу соціальну реінтеграцію неповнолітнього правопорушника.

Ця вимога відповідає такій складовій міжнародних стандартів застосування покарання до неповнолітніх, як «якнайкраще забезпечення інтересів дитини».

Альтернативними некаральними (некримінальними) заходами, які відповідають цій також життєво важливій вимозі, відповідно до положення ст. 53 Типового закону про правосуддя по відношенню до неповнолітніх, на нашу думку, є: «...участь у громадських програмах, які сприяють усвідомленню дитиною його або її протиправної поведінки», «проходження неповнолітнім проміжного або іншого лікування (наприклад, від алкогольної або наркотичної залежності)», «пробація», «реституційні заходи», «обов'язкове навчання (зокрема професійне)», «заборона залишати домівку у певний час», «перебування під тим чи іншим (суворим) видом нагляду», «перебування під опікою». Ці заходи не можуть вважатися такими, які порушують права та потреби дитини або неповнолітнього.

Застосування перерахованих заходів зумовлено широкою відповідальністю держави, суспільства та окремих дорослих людей (батьків, інших родичів, опікунів) за соціальну реінтеграцію неповнолітнього правопорушника, отримання ним освіти і відповідних соціальних навичок, опанування ним статусу, ролі, прав та обов'язків, які є невід'ємними рисами корисного та законослухняного громадянина та члена суспільства.

Таким чином, нормативна філософія та практика системи міжнародних стандартів покарання неповнолітніх у цілому характеризується як рекомендаційними, так і обов'язковими нормами, спрямованими на максимально можливе уникнення застосуван-

ня по відношенню до неповнолітніх правопорушників кримінальних покарань, остаточно не скасовуючи можливості їхнього застосування у певних крайніх випадках.

Через певну цільову складність власних норм ця система характеризується певною різноманітністю існуючих у її межах моделей відповідного правосуддя та досі знаходиться на стадії перманентного розвитку та етапного реформування.

На загальноєвропейському та національному рівнях зараз відбувається рецепція відповідних міжнародних стандартів покарання неповнолітніх. Так, у матеріалах європейського семінару з дуже характерною назвою, яка відображає головну нормативну та соціальну складову сучасних міжнародних стандартів застосування покарання до неповнолітніх, «Фактори компліментарності та синергії між системою правосуддя у справах неповнолітніх та сектором соціальних служб» («Complementarities and synergies between juvenile justice and social services sector»), який відбувся 19 квітня 2012 р. у Флоренції (Італія) зазначається: «Імплементацию не може бути плавно здійснено лише через те, що певні критичні питання покарання неповнолітніх сформульовані у міжнародних стандартах. Система правосуддя у справах неповнолітніх вимагає специфічної, компромісної та гнучкої системи права, яка могла б актуалізувати цілу низку видів реагувань (*на правопорушення з боку неповнолітніх*. — *Є. Н., С. Л.*), які б спиралися на надання допомоги та освіти. Розвиток застосування пробації та дострокового звільнення може також вважатися успіхом досвіду певних держав. Рівні проявів рецидивізму та випадки скасування (*пробації та дострокового звільнення*. — *Є. Н., С. Л.*) є суттєво пониженими завдяки застосуванню більш конструктивних та реабілітаційних заходів, які передбачають участь громад. Основною новою міжнародною тенденцією (*як взагалі у світі, так і в межах європейського співтовариства*. — *Є. Н., С. Л.*) є пошук альтернатив позбавленню волі» [5].

Визнання та прийняття європейським співтовариством світової гуманістичної нормативно-правової і соціально-правової філософії застосування покарання до неповнолітніх зумовлюють взаємну нормативно-правову та ціннісно-смыслову відповідність між універсальними міжнародними (оонівськими) і європейськими «регіональними» правовими стандартами. Одним із кодифікаційних проявів цієї відповідності є певні Рекомендації Ради Європи. Даний прояв взаємної відповідності робить досить умовним, а подекуди і неправильним, розрізнення цих ніби окремих одна від одної систем стандартів. У даному випадку (Рекомендації Ради Європи) європейська законодавча база та правова практика в галузі покарання неповнолітніх правопорушників відтворюють відповідні універсальні міжнародні стандарти в житті неповнолітніх громадян європейських країн, які вдаються до того чи іншого виду правопорушення.

Авторитетніший австрійський та загальноєвропейський правник-теоретик та практик, фахівець із сімейного права, системи правосуддя у справах неповнолітніх, правосуддя у справах жінок та дитячої праці Рената Вінтер (Renate Winter) у своїй доповіді «Дотримання прав дітей у системі правосуддя у справах неповнолітніх: роль соціальних служб» («The fulfillment of children's rights in the juvenile justice framework: the role of social services») зазначає найважливішу цільову рису, яка є спільною як для *універсальних міжнародних*, так і *європейських «регіональних»* стандартів: «Статті 27 та 40 Конвенції про права дитини, коментар № 10 Комітету з прав дитини та Європейські керівні принципи щодо судочинства, дружнього дітям (*таким чином, обопільно*. — *Є. Н., С. Л.*) охоплюють найбільш важливі питання для системи правосуддя у справах неповнолітніх: обов'язок держав-членів щодо *максимально можливого використання принципу відвернення і застосування альтернативних заходів, а також подальшої допомоги дитині* (*курсив наш*. — *Є. Н., С. Л.*) на всіх етапах процедур кримінального, а також цивільного характеру» [5].

Усе вищезазначене, на нашу думку, у певній мірі нівелює ідентифікацію відповідних європейських стандартів як суто регіональних і, таким чином, «окремих». Така думка

знаходить своє підтвердження в доповіді французького правника Седрика Фуссара (Cédric Foussard) «Порівняльний Європейський аналіз національного досвіду держав з реінтеграційної практики» («A comparative European analysis of national experiences on practices of reintegration»): «Протягом останніх двадцяти п'яти років міжнародні (таким чином, єдині, спільні. — *Є. Н., С. Л.*) стандарти правосуддя у справах неповнолітніх розвиваються Організацією Об'єднаних Націй на міжнародному рівні (курсив наш. — *Є. Н., С. Л.*) та Радою Європи на регіональному рівні (курсив наш. — *Є. Н., С. Л.*)» [5].

Таким чином, європейські правові стандарти, зафіксовані у відповідних джерелах європейського права (Рекомендації Ради Європи), за своїм змістовним наповненням є не «регіональними», а повноцінними міжнародними стандартами, які впроваджуються на європейському регіональному рівні.

Однак надзвичайно важливо зазначити, що європейські правові стандарти в цілому є також відтворенням певних варіативних західноєвропейських моделей правосуддя у справах неповнолітніх. Ця варіативність відтворює три вже згадані відповідні моделі. Ними є соціально-правова модель, або «модель, яка базується на забезпеченні благополуччя неповнолітніх правопорушників» («welfare model»), кримінально-судова («justice model») та змішана або подвійна («hybrid, dual model») модель.

Наявність цієї варіативності зумовлена, на нашу думку, тим, що відповідні європейські стандарти, якщо останніми вважати правові норми, що містяться в загальних джерелах права Ради Європи, носять, як і деякі універсальні міжнародні стандарти ООН, рекомендаційний (non-binding), а не обов'язковий (binding) характер.

Так, Інеке Пруін у науковій монографії «Оцінка виконання міжнародних стандартів в європейських системах правосуддя у справах неповнолітніх» («The Evaluation of the Implementation of International Standards in European Juvenile Justice Systems») зазначає: ««Правила» або «Керівні принципи», прийняті ООН, а також «Рекомендації» Ради Європи повинні, відповідно до положень міжнародного права, розглядатися в якості «м'якого права». Загальний коментар щодо прав дітей у системі правосуддя у справах неповнолітніх відіграє особливу роль в цьому сенсі, оскільки він був прийнятий не Генеральною Асамблеєю ООН, а Комітетом ООН з прав дитини. Разом з тим він також має статус «м'якого права» тому, що він є прийнятим спеціалізованою організацією ООН. Як і ERJOSSM (англійською скорочено *Рекомендація № R (2008) 11 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи «Про Європейські правила по відношенню до неповнолітніх правопорушників, засуджених до покарань та заходів кримінально-правового характеру» від 5 листопада 2008 року. — Є. Н., С. Л.*) на європейському рівні, Загальний коментар № 10 (на міжнародному рівні. — *Є. Н., С. Л.*) є вкрай всеохоплюючою міжнародною декларацією з питань правосуддя у справах неповнолітніх (він охоплює не лише Конвенцію про права дитини, а й усі наведені вище документи ООН з правосуддя у справах неповнолітніх); він сам по собі зазначає детальні принципи та рекомендації, у той час як Конвенція про права дитини демонструє, зокрема, брак чітких положень, наприклад щодо застосування тюремного ув'язнення в якості крайнього заходу або мінімального віку початку несення кримінальної відповідальності» [7].

Отже, лише у межах національних, так би мовити, «суверенних» галузей права окремих європейських держав певні положення Рекомендацій Ради Європи стають обов'язковими правовими нормами та формують відповідні західноєвропейські моделі, які не у всьому співпадають із нормами джерел права ООН та Ради Європи.

Протягом останніх двадцяти років системи правосуддя у справах неповнолітніх зазнали значних змін, зокрема в колишніх соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. Однак відмінні та подекуди протилежні одне до одного види політики в галузі правосуддя у справах неповнолітніх виникли також і в Західній Європі. Так звані неоліберальні тенденції спостерігаються, зокрема, в Англії та Уельсі, а також у Франції та Нідерландах. В

інших країнах, таких як Німеччина та Швейцарія, і понині діє поміркована система, яка передбачає мінімальне судове втручання та зосереджується на відверненні та застосуванні освітніх заходів. У багатьох країнах практикується застосування елементів відновного правосуддя (Франція, Нідерланди, Бельгія тощо) [5; 6].

На думку Фрідера Дункеля та Інеке Пруін, деякі варіативні системи правосуддя у справах неповнолітніх, які відносяться до моделей, що є зосередженими на покаранні правопорушника та які також мають назву «моделей, які базуються на відповідальності» («responsibilisation model»), також, хоча і більш помірковано і стримано, намагаються через сприяння усвідомленню неповнолітнім правопорушником своєї відповідальності за протиправне діяння відтворити гуманістичну нормативно-правову та соціально-правову філософію покарання неповнолітніх правопорушників, ставлячи, однак, на перше місце покарання та результат його застосування. Ці ж самі німецькі правники зазначають з цього приводу: «Позитивний вплив сприяння визнанню молодими правопорушниками відповідальності за свої діяння полягає в тому, що це сприяє розширенню застосування примирення між правопорушником та постраждалою особою, медіації та відшкодуванню» [5].

У деяких англomовних країнах Європи застосовується найбільш репресивний варіант «каральної» моделі («penal model», «punitive model» «responsibilisation model», «justice model»).

Однак зараз має вагомі переваги «модель, яка базується на забезпеченні благополуччя неповнолітніх правопорушників». Слід підкреслити, що в більшості країн континентальної Європи не спостерігається повернення до класичних каральних цілей та підходів, які мали місце у 18 та 19 століттях. Взагалі спостерігається всезростаюча прихильність до головного принципу, який передбачає застосування освітніх заходів або заходів спеціального попередження, навіть попри те, що елементи «юстиції» також було посилено. Напруга між застосуванням освітніх заходів та застосуванням покарання залишається і досі. Закони із реформування, які було прийнято в *Німеччині* у 1990 році, у *Нідерландах* у 1995 році, в *Іспанії* у 2000 та 2006 році, у *Португалії* у 2001 році, у *Франції* та *Північній Ірландії* у 2002 році, а також у *Литві* у 2001 році, *Чеській Республіці* у 2003 році або в *Сербії* у 2006 році є прикладами цього подвійного підходу [5].

Отже, основним чинником, який обумовлює ступінь тотожності або протилежності європейських правових стандартів міжнародним стандартам ООН, є їхнє або цілком позитивне, або помірковане (подвійний або змішаний підхід), або більш негативне («треба не відвертати від покарання, а карати») ставлення до провідного принципу новітніх підходів до застосування покарання до неповнолітніх — принципу відвернення. Одна європейська модель, реагуючи на правопорушення з боку неповнолітніх, відвертає їх від знайомства із системою правосуддя, інша ж — не відвертає молодого правопорушника від проходження усіх етапів правосуддя, включно із відбуванням неповнолітнім класичного кримінального покарання. Розгляд зазначених різних європейських моделей правосуддя у справах неповнолітніх дозволяє нам дійти висновку про те, що розрізнення двох зазначених нами підходів до визначення інституціонально-організаційного та змістовного виміру поняття європейських правових стандартів може бути умовним лише в тому випадку, коли мова йде про норми відповідної галузі права окремих, але в даному випадку переважної більшості, європейських держав, де функціонує «модель, яка передбачає захист». Норми та принципи даної моделі є похідними не лише від загальних правових норм, закріплених у джерелах права Ради Європи, а й універсальних стандартів джерел права ООН.

Таким чином, принцип відвернення та все, що пов'язано з цим принципом (освітні, виховні заходи замість покарання), є наріжним каменем європейських правових стандартів, які відтворюються в «моделі, яка передбачає захист» і загальних правових нормах,

закріплених у джерелах права Ради Європи. Цей принцип формує, таким чином, спільні та єдині європейські правові стандарти незалежно від того, чи мова йде про норми відповідної галузі права окремих європейських держав, чи про загальні правові норми, закріплені у джерелах права Ради Європи.

У цілому ж європейський «регіональний» варіант світової нормативно-правової і соціально-правової філософії застосування покарання до неповнолітніх разом із відповідною правовою практикою отримав таку загальновідому та розповсюджену в європейському правознавстві назву, як «правосуддя, дружнє до дитини». Невипадковим видається, на нашу думку, наступне ґрунтовне визначення поняття «система правосуддя у справах неповнолітніх», яке міститься у розділі «Визначення» Рекомендації № R (2003) 20: «Система правосуддя по делам несовершеннолетних» і «определяется как формальный компонент более широкого подхода («широкий підхід» є, на нашу думку, не чим іншим, як філософією, положення якої набули рис системної нормативності. — *Є. Н., С. Л.*), который должен способствовать преодолению преступности в среде несовершеннолетних. В дополнение к судам по делам несовершеннолетних, она включает официальные органы и агентства, такие как полиция, прокуратура, юридические службы, служба пробации и карательные учреждения. Система тесно сотрудничает с такими агентствами, как службы здравоохранения, образования, социальные и благотворительные службы (*це, так би мовити, «інституції, дружні до дитини».* — *Є. Н., С. Л.*), а также неправительственные организации, такие как служба защиты жертв и свидетелей» [2].

Головними принципами європейського «правосуддя, дружнього до дитини», яке, як ми встановили, почало розвиватися паралельно із загальними світовими стандартами застосування покарання до неповнолітніх з кінця 80-х років ХХ ст., є соціальне попередження злочинності серед неповнолітніх, відвернення, соціальна реінтеграція неповнолітніх правопорушників, утримання (але не остаточне скасування) від позбавлення волі по відношенню до неповнолітніх правопорушників, призначення неповнолітнім правопорушникам некримінальних заходів впливу.

Так, у Преамбулі Рекомендації № R (87) 20 говориться: «Комітет міністрів, відповідно до пункту b статті 15 Статуту Ради Європи, упевнений у тому, що карна система стосовно неповнолітніх і надалі має бути спрямована на їхню освітню і соціальну інтеграцію, та, наскільки це можливо, запобігати позбавленню неповнолітніх волі; вважаючи, що заходи стосовно неповнолітніх мають вживатися переважно у звичному для них оточенні та із залученням громадськості, зокрема на місцевому рівні (*некаральні заходи впливу, проходження яких відбувається поза системою юстиції.* — *Є. Н., С. Л.*)» [3].

Аналогічна цільова установка європейської системи правосуддя по відношенню до неповнолітніх зазначається і в ч. 1 ст. 20 Рекомендації № R (2003) [2]. Пункт 2 Рекомендації № R (87) 20 зосереджує увагу на важливості широкого застосування принципу відвернення: «сприяти розвиткові процесу посередництва на рівні органу, що притягає до відповідальності (відмова від порушення кримінальної справи), або на рівні поліції — у країнах, де поліція здійснює функції обвинувачення, — для того, щоб запобігти притягненню неповнолітніх до відповідальності за системою кримінального судочинства з відповідними наслідками; залучати до цієї справи служби або комісії у справах захисту дітей» [2].

Європейська практика застосування покарання до неповнолітніх та відповідні європейські правові моделі протягом п'ятнадцяти років демонструють все більшу прихильність до двох таких міжнародних стандартів, як «застосування обмеження або позбавлення волі по відношенню до неповнолітнього лише в якості крайнього заходу та на якомога мінімальний термін часу» та «необхідність якомога ширшого застосування саме виховних, трудових, наглядних, освітніх, соціально-орієнтованих, профілактичних некримінальних заходів».

Європейські правові стандарти, відповідно до «моделі, яка передбачає захист» та положень відповідних Рекомендацій Ради Європи, наголошують, що необхідність «застосування обмеження або позбавлення волі по відношенню до неповнолітнього лише в якості крайнього заходу та на якомога мінімальний термін часу» є сучасним етапним завданням як світової, так і європейської практики покарання неповнолітніх правопорушників. Це завдання має бути виконано так само, як і колись було досягнуто скасування практики винесення смертних вироків, довічного ув'язнення та тілесних покарань по відношенню до неповнолітніх правопорушників [2].

Таким чином, принцип відвернення є наріжним каменем міжнародних та європейських стандартів покарання неповнолітніх, які відтворюються в «моделі, яка базується на забезпеченні благополуччя неповнолітніх» і загальних правових нормах, закріплених у міжнародних та загальноєвропейських джерелах права. Цей принцип формує спільні та єдині правові стандарти подальшого розвитку ювенального кримінального права у всьому світі й на даний час проявляється у необхідності мінімального застосування до неповнолітніх тюремного ув'язнення з перспективою остаточної відмови від нього в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Гамильтон Каролин. Руководство по законодательной реформе правосудия в отношении несовершеннолетних, Детский правовой центр и Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ), Секция защиты ребенка, Нью-Йорк, 2011 г. [Електронний ресурс] / К. Гамильтон. — Режим доступу : http://www.unicef.org/ceecis/Juvenile_justice_16052011_RUS_-_finalformatted.pdf. — Назва з екрана.
2. Рекомендация Res (2003) 20 Комитета министров государствам-членам касательно новых способов работы с преступностью несовершеннолетних и роли правосудия по делам несовершеннолетних // Відновне правосуддя в Україні. — 2005. — № 3 (2) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://uccg.org.ua/bulletin/Articles/03/04-Zakonodavchi_zasady/030402.pdf. — Назва з екрана.
3. Рекомендация № R (87) 20 Комитета министров державам-членам «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» від 17 вересня 1987 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_266. — Назва з екрана.
4. Ashley Cannon, Richard Aborn, John Bennett, Advisor: Judge Philip C. Segal (ret.). Guide to Juvenile Justice in New York City, May 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nycrimcommission.org/pdfs/GuideToJuvenileJusticeInNYC.pdf>. — Назва з екрана.
5. Complementarities and synergies between juvenile justice and social services sector. The proceedings of the ChildONEurope Seminar on Juvenile Justice (Florence, Istituto degli Innocenti, 19 April 2012) // ChildONEurope Series 6 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.childoneurope.org/issues/publications/coe%206_web.pdf. — Назва з екрана.
6. From Legislation to Action? Trends in Juvenile Justice Systems Across 15 Countries // Defense for Children International, Geneva 2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.defenceforchildren.org/wp-content/uploads/2010/04/DCI-JJ-Report-2007-FINAL-VERSION-with-cover.pdf>. — Назва з екрана.
7. Ineke Pruin. The Evaluation of the Implementation of International Standards in European Juvenile Justice Systems // IJJO Green Paper on Child-Friendly Justice [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.oijj.org/doc/inf/Green_Paper_Administration_Section.pdf. — Назва з екрана.
8. Janet E. Ainsworth. The Court's Effectiveness in Protecting the Rights of Juveniles in Delinquency Cases // The Future of Children The Juvenile Court Vol. 6, No. 3 — Winter 1996

[Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://futureofchildren.org/publications/docs/06_03_04.pdf. — Назва з екрана.

9. Juvenile Sentencing Schemes [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.humanrightsadvocates.org/wpcontent/uploads/2010/05/Juvenile-Sentencing-Schemes.pdf>. — Назва з екрана.

10. Mark W. Lipsey, James C. Howell, Marion R. Kelly, Gabrielle Chapman, Darin Carver. Improving the Effectiveness of Juvenile Justice Programs, December 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://cjjr.georgetown.edu/pdfs/ebp/ebppaper.pdf>. — Назва з екрана.

11. Neal Hazel. Cross-national comparison of youth justice // YJB 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dera.ioe.ac.uk/7996/1/Cross_national_final.pdf. — Назва з екрана.

12. Review of Effective Practice in Juvenile Justice. Report for the Minister for Juvenile Justice [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.juvenile.justice.nsw.gov.au/Documents/Juvenile%20Justice%20Effective%20Practice%20Review%20FINAL.pdf>. — Назва з екрана.

13. Theodore Fallon, Jr., Dawn Dawson. Juvenile Justice: Yesterday and Today // Recommendations for Juvenile Justice Reform, American Academy of Child and Adolescent Psychiatry Task Force on Juvenile Justice Reform October 1999 — October 2001 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.aacap.org/App_Themes/AACAP/docs/Advocacy/policy_resources/JJmonograph1005.pdf. — Назва з екрана.

14. World Congress on Juvenile Justice Final Declaration, Geneva, Switzerland, 30 January 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.news.admin.ch/NSBSubscriber/message/attachments/38168.pdf>. — Назва з екрана.

Назымко Егор Сергеевич,

доктор юридических наук, старший научный сотрудник
(Донецкий юридический институт МВД Украины)

Лосич Сергей Васильевич,

кандидат юридических наук
(Донецкий юридический институт МВД Украины)

ВЛИЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ И ЕВРОПЕЙСКИХ СТАНДАРТОВ НАКАЗАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ НА ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МОДЕЛИ УГОЛОВНОГО ПРАВОСУДИЯ ДЛЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

В статье определены функционально-целевые черты, присущие международным системам правосудия в отношении несовершеннолетних, при этом учтен опыт англоязычных, европейских, латиноамериканских, скандинавских стран. Поддерживается идея внедрения различных альтернативных мер, которые минимизируют, а иногда и полностью отрицают соответствующую карательную целесообразность «классических» видов наказаний. Отмечается, что система правосудия по делам несовершеннолетних требует специфической, компромиссной и гибкой системы права, которая могла бы актуализировать целый ряд видов реагирования на правонарушения со стороны несовершеннолетних, которые опирались бы на оказание помощи и образования.

Ключевые слова: региональные (международные) системы правосудия, философско-правовые противоречия, системы ювенального правосудия (социально-правовая, уголовно-правовая и смешанная), принцип «защиты общества», альтернативные меры.

Nazymko Egor Sergeevich,

doctor of laws, senior research fellow

(Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)

Losych Sergey Vasilevich,

candidat of law sciences

(Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)

**INFLUENCE OF THE INTERNATIONAL AND EUROPEAN STANDARDS OF
PUNISHMENT OF MINORS IN THE FUNCTIONING OF THE MODEL OF CRIMINAL
JUSTICE FOR MINORS**

The article defines the functional-purpose features inherent in international juvenile justice systems, taking into account the experience of English-speaking, European, Latin American, Scandinavian countries. The idea of implementing various alternative measures that minimize and sometimes completely deny the corresponding punitive advisability of «classical» types of punishment is supported. It is noted that the juvenile justice system requires a specific, compromise and flexible legal system that could update a range of responses to offenses committed by minors that rely on assistance and education.

Key words: *regional (international) justice systems, philosophical and legal contradictions, juvenile justice systems (social, legal, criminally-legal and mixed), the principle of «protection of society», alternative measures.*

Надійшла до редколегії 10.04.2017